

ВІДГУК

офіційного опонента

кандидата філософських наук

Горохолінської Ірини Володимирівни

на дисертацію

КАЛЕНИЧЕНКО ТЕТЯНИ АНДРІЇВНИ

«Релігійна складова суспільно-політичного конфлікту

кіncia 2013 – 2017 рр. в Україні»

на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

зі спеціальності 09.00.11 – релігієзнавство

Умови життя окремих спільнот після секуляризації (чи в разі української ситуації – секуляризації через атеїзацію) актуалізували гуманітарний дискурс щодо дискусій про рівень присутності релігії в публічному просторі, співвідносність секулярних та релігійних цінностей і норм гармонійного облаштування соціуму й міжособистісної комунікації.

Соціально-культурна ситуація в сучасній Україні, обтяжена військовим конфліктом, котрий вже кілька років точиться на її теренах, робить нагально важливим переосмислення – відповідно до нових процесів та викликів – проблеми соціальної функціональності релігії, змісту та міри її впливу на суспільні процеси. Це передбачає й моніторинг рівня відповідальності релігійних лідерів за гармонійність співжиття прибічників їхніх структур із представниками інших релігій та дотримання принципу справедливості в соціумі, де вони себе позиціонують одним із соціальних інститутів.

Релігія завжди прямо чи опосередковано здійснювала вплив на процеси формування й трансформації культурної та аксіологічної ідентичності. Оскільки події 2013 – 2017 рр. в часовому плані є не просто сьогоденням, а, можна сказати, теперішнім, то суперечливості та динаміка процесів, що супроводжували Революцію гідності і подальші тенденції ескалації конфлікту в Україні, становлять надважливу, а водночас й особливо комплексну, складну тему наукового осмислення. Адже перед дослідником стоїть завдання вибудувати таку методологію роботи, котра об'єктивно надала б підстави для коректних, логічно релевантних висновків. При цьому матеріал, що лягає в основу таких висновків, об'єктивно ще не набув історичної кристалізації, а отже, викликає палкі відгуки в душах наших співромадян. Не може бути вільним від такого емоційного антуражу й науковець. Тож втримання межі між публіцистичним та науковим стилем викладу в цьому разі становить дуже непросте завдання, яке й ставить перед собою здобувачка.

Очевидно, що вибір теми дослідження, здійсненого дисертанткою, є не просто вдалим у концептуально-теоретичному плані, а має конкретну, «живу» практичну вартість. Вдала реалізація дослідницьких завдань не тільки збагатить

новим знанням відповідні ніші релігієзнавчої науки, а й сприятиме соціально-культурному поступу української нації через надання рефлексивних платформ переосмислення власної ідентичності, системи ціннісних пріоритетів, долання соціально-сміслових шаблонів та ілюзій, витворених впродовж десятиліть пропаганди та інформаційного маніпулювання.

Розробка теми вимагає зваженого аналізу явищ, які перебувають у ненастанній динаміці, актуальній процесуальності. Це занурює погляд дослідника в горнило подій, що відбуваються, а водночас вимагає від нього послідовного дотримання стандартів науковості та обрання ефективно працюючої, справді функціональної структури роботи.

Перший розділ дисертації присвячено розкриттю методологічного підґрунтя дослідження. Погоджуємося із твердженням авторки, що «якщо ж здається, що релігія зникає чи слабшає у перехідний період, то це лише означає, що її нову форму ще не впізнали» (с. 24). Такий стан речей спонукає дисертантку до вивчення специфіки секулярного / постсекулярного суспільства та концептуалізації теоретичних засад й експертних можливостей експлікації ролі релігійного чинника в контексті соціально-політичного конфлікту. Науково верифікованим є чітке розмежування базових понять: «релігійний конфлікт», «релігійно забарвлений конфлікт», «релігійний компонент конфлікту», «релігійний аргумент», «секуляризація», «десекуляризація» тощо (на с. 27-49). Тут слушно лунає думка, що «релігія у конфлікті може мати як свідомий, так і підсвідомий прояв у людській мотивації» (с. 28). У таких параметрах, за твердженням авторки, з'являються також канали набуття соціальної дієвості так званою «релігійною неграмотністю» (с. 28). І справді, «силові реакції з боку релігійних лідерів можуть проявлятися тоді, коли вони почуваються «жертвами» секулярного режиму і мобілізують вірних заради боротьби або опору» (там само). Але інколи такою позицією «загрозливості секуляризації», «лібералізації традиційних цінностей» лише маскується бажання авторитарної релігійної верхівки, що тісно співпрацює з політичними інститутами, виправдати свою суперечливу, з морально-аксіологічної точки зору, діяльність та наративи.

Коректною є й думка дисертантки про те, що «рішення, які приймаються на релігійному ґрунті, залежать першочергово від того, як релігійні авторитети інтерпретують або застосовують отриману традицію за певних обставин» (с. 29). Роль релігійних лідерів у справі гуманізації чи авторитаризації релігійності й релігійної свідомості віруючих є подекуди визначальною. Це підтвердили й події останніх років в Україні, на чому дедалі активніше наголошують дослідники, зокрема, обґрунтовує це й український релігієзнавець О.Бродецький у підрозділі «Соціальна справедливість й етична відповідальність релігійних спільнот та лідерів» монографії «Етичні цінності в релігіях: гуманістична синергія ідей».

Авторка слушно окреслює сутність головних теоретичних підходів щодо вивчення релігійної складової конфлікту: примордіалізм, інструменталізм, конструктивізм (с. 32-34), намагаючись вивірити їхню дієвість в контексті предмета власного дослідження. Адже саме засобами інструменталізму та конструктивізму можна концептуально увиразнити сутність міжконфесійної напруги в українському православ'ї, що тільки загострюється під призмою соціально-політичного конфлікту.

Вартий схвалення детальний аналіз підходів до оцінки конфліктів (с. 37-38): антагоністичного, аксіологічного, конкурентного; розуміння конфлікту як форми конфесійних відносин. Дисертантці вдається в цьому контексті провести певні паралелі із ситуацією в Україні. Щоправда, вочевидь, саме в межах українських реалій, виключно один із підходів не здатен кристалізувати чіткість ситуації щодо глибини й спектру здійснених можливостей розв'язання конфлікту. Адже мотиви, котрі вивчаються в кожного підході, у наших реаліях не є ізольованими одне від одного, а перебувають у синергійній взаємній детермінації. Продуктивним видається звернення до вивчення ознак або особливостей релігійних конфліктів (с. 39-40)

Не можемо не погодитися з тезою – «іноді релігійне тлумачення і секулярне розуміння – це спосіб говорити про одне й теж саме різними словами» (с. 41). Насправді, до прикладу, якщо й у християнських священних текстах ми не зустрічаємо терміна «толерантність», то це не означає, що «любов до ближнього» ідейно нехтує імператив толерантного ставлення до нього. З іншого боку, коли ми говоримо про межі толерантності, то пам'ятаємо, що християнська любов «не терпить неправди, а тішиться однією лише правдою». Така настанова, за умови її справді гуманістичного витлумачення, має потужний потенціал сприяти гармонійному співжиттю носіїв релігійного і безрелігійного світоглядів, а отже, мінімізувати рівень конфліктності як на міжсвітоглядному, міжрелігійному, так і соціально-культурному, соціально-політичному рівні.

У параграфі 1.2. (с. 41-55) дисертантка вдало структурує розуміння змісту понять «секуляризація» («секуляризм», «секулярність»), «постсекулярність» та «десекуляризація», вказуючи на критику класичних теорій секуляризації й осмислюючи новітні підходи до вивчення місця релігії в публічному просторі, зокрема, й в українському контексті.

Свідчать про істотний теоретичний потенціал роботи детальний аналіз феномена громадянської релігії, порівняння можливих підходів до такого аналізу й чітка артикуляція змісту громадянської релігії в українських реаліях: «Концепт громадянської релігії є певним збірним тлумаченням того явища, коли релігія не тільки діє в рамках традиційної функції (або консервативного шляху), а вступає на ліберальний шлях (перформансу), що особливо простежується у подіях 2013-2017 рр. в Україні» (с. 55).

Т.А. Калениченко вдало висновок про сутність етноконфесійного конфлікту та аксіологічну значущість толерантності в умовах культурної багатоманітності й релігійного плюралізму (с.58-61). Попри критику теорії мультикультуралізму світові тенденції вимагають усвідомленого ставлення до необхідності поваги до іншого, особливо, якщо інший становить меншість. Але в такій ситуації варто не забувати про доцільність розмежувати толерантність як вияв поваги в різноманітті й терпимість до маргінальної деструктивності. «Я маю право бути іншим», але не порушуючи прав інших. Адже конфлікти також часто виникають через спробу маргіналізованої групи осіб вимагати поваги до їхнього права на самовизначення чи певний спосіб життєдіяльності, коли сама їхня діяльність такої поваги щодо більшості не виявляє.

Детальний аналіз панорами релігійного життя в Україні в параграфі 2.1 дає змогу якісно схарактеризувати об'єкт дослідження, з яким працює дисертантка, об'єктивізувати ті проблеми й колізії, що сформувалися в релігійній мережі України та релігійній свідомості і практиці її громадян.

Якісно вирізняється вміння дисертантки працювати з емпіричним матеріалом релігієзнавчого дослідження. Рефлексії та висновки щодо «повернення релігії» в публічний простір у часи Революції Гідності вдало унаочнюють авторську типологію процесів, динамічність та мобільність дослідницького пошуку. Звісно, через часову близькість подій джерельна база висновків може видаватися не такою «презентативною» з точки зору її концептуалізації в наукових публікаціях. Але все ж релігієзнавча розвідка повинна враховувати не тільки ідейно-теоретичні ресурси щодо проблеми, а живі свідчення, документальні підтвердження тощо.

Виокремлення дослідницею рівнів публічної присутності релігії на Майдані (параграф 2.3) – низового (включеного) та ієрархічного (офіційного) – дозволило цілісно систематизувати способи виявів релігійного фактора в подіях 2013-2014 рр., проілюструвати дієвість та обмеженість різних соціально-ціннісних наративів релігійних спільнот України, специфіку конкретних ініціатив релігійних лідерів й активістів з-поміж пересічних вірян.

Думка Калениченко Т.О. – «нейтральні авторитетні представники духовенства допомогли деякою мірою побудувати комунікацію між політиками. Після завершення Майдану це дало їм неформальне право на більш регулярні зустрічі з владою та оприлюднення власних рекомендацій щодо зміни законодавства або введення нових норм – правки змін до Конституції та втручання у законотворчий процес» (с. 84) – констатує ті зміни, котрі відбулися в структурі державно-церковних відносин не формально, а фактично, – якраз завдяки зростаючому рівню довіри до релігійних структур у часи Майдану. Така ситуація є показовою для тих, хто вважає, що присутність релігійних лідерів під час революційних подій суперечила українському законодавству: вимога відокремлення церкви від держави не зобов'язує ні церкву, ні державу

утримуватися від співпраці на користь соціальному, культурному, економічному благополуччю громадян цієї держави. Цікавими є роздуми дисертантки щодо тенденцій і форм сакралізації власне подій Майдану (с.84-87).

Третій розділ дисертаційного дослідження, присвячений змісту релігійного компонента у військовому конфлікті в Криму та на Сході України, чітко виписується в методологічну настанову дисертантки: «Релігійний компонент у випадку тривалого збройного конфлікту в Україні проявляється у двох вимірах – як фактор стабілізації та закликів до ненасильства або ж як фактор ескалації конфлікту та створення чи посилення ліній розколу» (с. 96). А тому тут здійснюється вивчення та розтлумачення як власне специфіки самого конфлікту, дестабілізаційної ролі в ньому доктрини «руського мира», так і окреслення тих важелів миротворення, якими володіють релігійні організації в умовах здійснення релігією терапевтичної, компенсаторної, ціннісно-комунікативної функції, а власне – ролі священнослужителів капеланської служби.

Розширюють горизонти дослідження висновки дисертантки щодо ролі й змісту реакцій на військовий конфлікт в Україні Папи Римського та патріарха Кирила (с.104-106). Ідейно виправданим є звернення дослідниці у параграфі 3.3 до питань етноконфесійної ідентичності українців та місця політичного чинника в міжрелігійному та міжконфесійному діалозі. Адже ця проблема є актуальною як у царині власне цього конкретного дослідження, так і в питаннях утвердження й набуття канонічного статусу помісною православною Церквою в Україні, подолання розбрату в міжрелігійних відносинах на цьому ґрунті тощо.

Набули інтерпретації й методологічно-ціннісної експлікації в цьому розділі і екстремістська, авторитарна та фундаменталістська концепція «руського мира» і феномен руської православної армії: «Таким чином, доктрина «Руського миру» та її поширення поза географічними межами Російської Федерації, створила масу ризиків та породила нові ідеологічні утворення, які мають виключно ексклюзивістський характер. Використання православної віри у якості релігійно-цивілізаційної основи з апеляцією до «традиційних цінностей» та офіційною підтримкою з боку РПЦ, породжує небезпечні явища «політичного православ'я» і навіть «православного екстремізму», який призводить до не лише масового порушення прав і свобод людей, а й до насильства та фізичного знищення» (с.150). Прикметно, що автор завершує свою розвідку віднаходженням шляхів протидії конфлікту, зокрема, засобами релігійного чинника: управління конфліктами, розв'язання конфліктів, структурної реформи. І насправді, за умови адекватного розуміння соціальної ролі релігії в суспільстві й конструктивної діяльності релігійних організацій інтегруюча, комунікативна, нормотворча чи компенсаторна функції релігії

можуть бути не тільки теоретичними маркерами можливостей, а методологічними й методично-інструментальними основами практики.

Оцінюючи новизну дослідження, варто відзначити не тільки виводжені до наукового дискурсу результати соціологічних опитувань та інтерв'ю, здійснених дисертанткою, але й власне цілісне осмислення змісту та векторів дієвості релігійного фактора в українському військовому конфлікті. Істотним потенціалом наділені настанови орієнтації на міждисциплінарний підхід у реалізації завдань роботи, що забезпечує висновкам комплексність та неупередженість.

Дослідниця опрацювала достатній масив джерельної літератури, документів та публіцистичних й аналітичних публікацій, інтернет-ресурсів, що виправдано специфікою предмета дослідження. Зміст опублікованих дисертанткою фахових статей (їх видано 6) належно відображає як структуру дисертації, так і провідні теоретичні здобутки дослідження. Схвальною є велика кількість закордонних апробацій результатів дослідження на науково-практичних конференціях, адже це створює необхідний інформаційний привід для «негібридного» осмислення іноземними науковцями, публіцистами, експертами, політиками, юристами суті української проблеми. Необхідні ліміти, санкціоновані нормативно-правовими актами України щодо кількісних і якісних параметрів опублікування результатів кандидатських дисертацій, Т.А. Калениченко додержані.

Віддаючи належне об'єктивним теоретичним перевагам рецензованої дисертації, водночас зробимо й низку зауваг та рекомендацій теоретико-методологічного і стилістичного характеру.

1. З огляду на актуальність теми і важливість її методологічного оснащення було б доречним, щоб у пункті вступу «Методологія» містилося роз'яснення не лише щодо наявних у науці методів, котрі слугували виконанню поставлених завдань, але й щодо специфіки *власної методології* дисертантки, тобто тих її ідейно-методологічних настанов, котрі кристалізують концептуально-теоретичне ядро дослідження і забезпечують формулювання поточних і загальних висновків. Досить розмито описано *теоретичне значення* дослідження. А тим часом напрацювання теоретичного каркасу осмислення ролі релігійного чинника в соціально-політичній конфліктності може мати не лише функціональне значення для українських тенденцій, а й створювати теоретико-методологічну платформу для аналізу особливостей інших конфліктів – не тільки через наявність імпліцитного конфліктогенного потенціалу у формах постсекулярного повернення традиційних релігій у публічну сферу, а й, наприклад, з огляду на соціокультурні й політичні наслідки мусульманських міграцій.

2. Згідно зі слушним твердженням дисертантки, «...варто досліджувати релігію у двох вимірах: субстантивно (вивчати, що таке релігія) та

функціонально (розуміти, що релігія робить)» (с. 24) Але видається, що в самій роботі пріоритет надається переважно функціональному підходові (часте цитування соціологів релігії, власне структура роботи й завдання, які її здетермінували і т.д.), що частково виправдано власне об'єктом та предметом дослідження. Усвідомлюючи це, все ж вважаємо, що якості методологічного інструментарію і глибині власне філософської рефлексії довкола проблеми релігійного компонента військового конфлікту сприяло б ширше залучення субстантивної стратегії дослідження, зокрема, хоча б побіжно звернення до ідей таких класиків, як Д. Юм (його вчення про соціальні патерни нестямої, збоченої релігійності і її виявів – забобонності та фанатизму як джерел конфронтаційності); І. Кант (можливості ціннісних деструкцій статутарної релігійності, праця «До вічного миру»); Е. Фромм (ідеї щодо соціальних умов і вивів авторитарної релігійності), А. Маргаліт (праці «Порядне суспільство», «Етика пам'яті», «Про компроміс і гнилі компроміси», де актуалізуються поняття справедливості та соціальної справедливості, їхньої співмірності з релігійним компонентом, культурною пам'яттю тощо) та багатьох інших. Тим паче, що дослідниця слушно зазначає, що «причиною насильницького або ненасильницького використання релігійних понять чи догм є багатомірність або атмосферність самої релігії» (с. 29). Екстраполяція ідей цих і деяких інших мислителів на предметне поле дисертаційної роботи якісно вивищила б теоретичний рівень вивчення суті ціннісної «атмосферності» релігії й релігійності в Україні в сучасних умовах.

3. На ст. 35 авторка коректно зазначає, що існує морфологія релігій, відповідно до якої «умовно виділяють справжню (*genuine*) та спотворену (*distorted*) релігії». Саме використання англомовних термінів вказує на те, що такий поділ запропонований не власне дисертанткою, але вказівки щодо автора такої класифікації ми не знаходимо. Можливо, береться до уваги праця за редакцією Лі Марсден «*The Ashgate Research Companion to Religion and Conflict Resolution*»?

4. Попри безсумнівну насиченість параграфу 3.1 аналізом конкретних суперечностей військового конфлікту в Україні, змісту переслідувань на релігійному ґрунті, реакцій світової спільноти на такі дії проросійських бойовиків та російських військовослужбовців варто все ж синтезувати такий «емпіричний аналіз» з ідейно-теоретичними рефлексіями щодо ціннісно-праксеологічної функціональності релігійної свідомості як такої, певними порівняннями із світовим досвідом. Це зауваження можна спрямувати і до параграфу 3.2 щодо сутності капеланської служби (варто було б провести певні паралелі зі світовим досвідом капеланства за схожих військових конфліктів, а також побіжно окреслити праксеологію капеланської служби як такої). Це сприяло б більшій теоретичній насиченості аналізованого матеріалу, надавало б

йому ще чіткіших векторів для висновків щодо необхідності подальших реформ у цьому контексті.

5. Ще раз підкреслюючи важливість роботи з емпіричним матеріалом, зокрема, такими, як інтерв'ю та опитування, посилання на ці матеріали в тексті здійснено з окремими похибками щодо їх коректного опису (у параграфі 2.2., с.78-79, параграфі 3.2., с. 118-119). Вартувало б їх систематизувати, описати згідно з вимогами, а вже тоді здійснювати посилання на конкретні аркуші чи листки. Присутні також некоректно оформлені посилання (без вказівки сторінки, джерела просто в дужках), зокрема, на с. 90, а також неточності в оформленні списку літератури. Наявні в роботі подекуди пропущені сполучники, або некоректне використання форми слова (відмінку чи роду). Посилання не завжди здійснюються як прямі цитати – це затуманює можливість визначити демаркаційну межу власне цитування й особистої позиції автора.

6. Дещо дивним виглядає відсутність хоча б побіжних висновків до параграфів 1.1., 2.2. і дискусійним формулювання мети роботи, котра більше схожа на наскрізне завдання («дослідити...»). Тим часом мета має полягати не в дослідженні (адже будь-яка наукова робота є «дослідженням»), Дослідження певного процесу є шляхом *реалізації* мети, яка має формулюватися через такі слова, як «розкрити», «виявити», «довести», «обґрунтувати» і вказівкою на те, *який саме* ще не напрацьований аспект наукового знання підлягає здобуттю завдяки саме цьому дослідженню.

7. Дещо некоректною є така вказівка: «Методологічною основою цієї дисертаційної роботи є соціологія релігії з суміжними дисциплінами, такими як антропологія релігії, загальне релігієзнавство, конфліктологія та політологія релігії» (с. 17). Тут названо не систему методологічних принципів, а міждисциплінарний каркас дослідження, тобто просто перераховано певні наукові дисципліни, можливості яких використовувалися при підготовці розвідки. Тим часом методологічною основою роботи має слугувати якраз певний комплекс *ідей, принципів, специфічне концептуальне ядро* бачення автором досліджуваної об'єктно-предметної реальності, що й призводить до наукової новизни. Звісно, власну методологічну культуру робота має, однак це варто було б чіткіше (можливо, саме стилістично) артикулювати у призначених для цього частинах дисертації й автореферату.

Зазначені зауваження – рекомендаційні і аж ніяк не знижують загальних теоретичних чеснот дисертації.

Отже, на підставі здійсненого аналізу дисертаційної роботи Т. А. Калениченко є цілком можна вважати її цілісним, самостійним, завершеним дослідженням, що містить наукову новизну, яка виявляється в комплексності розкриття не лише взаємозв'язку, а й динамічних механізмів взаємовпливів релігійного і соціального, місця релігійного чинника у військовому конфлікті.

Розвідка має практичну значущість для сфер національної безпеки, освіти та організації науки, зміцнення єдності аксіологічного і праксеологічного чинників формування та якісної оптимізації українського громадянського суспільства; містить логічно концептуалізовані й експертно продуктивні висновки. Автореферат належно відображає теоретичний зміст дослідження, його результати і значущість.

Вважаємо, що дисертаційна робота «Релігійна складова суспільно-політичного конфлікту кінця 2013 – 2017 рр. в Україні» відповідає усім чинним вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Кабінетом Міністрів України (Постанова № 567 від 24. 07. 2013 р.), а її автор Калениченко Тетяна Андріївна заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Офіційний опонент:

кандидат філософських наук, асистент кафедри
культурології, релігієзнавства та теології
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

I.V. Горохолінська

Підпис I.V. Горохолінська засвідчую
Учений секретар Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича
" 13 " 03

